
Jacek Kochanowicz

Új szolidaritás? – Piaci változás és társadalmi kohézió, történelmi nézőpontból

Bevezetés

A társadalmi változások mindig fájdalmasak. Miközben az újonnan kialakuló rend több vonása kétségtelenül megfelel a kelet-európaiak elvárásainak, az embereknek mindezekért nagyobb árat kell fizetniük. Mindenkinék új életmódot kell megtanulnia, társadalmi csoportok változtatják meg státusukat, a társadalmi támogatások hálózatai széttöredeznek, és a gyors gazdasági változás új társadalmi törésvonalakat alakít ki. Ebben a tanulmányban elsősorban a társadalmi kohézióval foglalkozom, és arra a kérdésre keresek választ, hogy mi fogja összetartani ezeket a társadalmakat a jövőben.

Ahhoz, hogy egy társadalom működőképes legyen, és mint egész, fennmaradjon, tagjai döntő többségének odatartozónak kell éreznie magát, nélkülözhetetlen, hogy az embereket érzelmi kötelékek kapcsolják egymáshoz, más szóval hogy legyen közös identitásuk. Az emberek életében sok az olyan helyzet, amely áldozatokat követel. A családoknak gondoskodniuk kell a gyerekekről, az öregekről és a fogyatékosokról. Az állampolgároknak tiszteletben kell tartaniuk a törvényeket. A fiatalokat katonai szolgálatra hívják be. Az adófizetőknek olyan intézményeket kell fenntartaniuk, amelyekből közvetlenül semmiféle személyes hasznuk nem származik. A társadalombiztosítást finanszírozni kell. Nehéz elképzelni, hogy az emberek vállalnák az ilyen áldozatokat, ha nem lenne valamiféle összetartozásérzés közöttük.

Másképpen szólva: a társadalmi rend működése megkívánja, hogy a társadalom tagjai betartsanak bizonyos „játékszabályokat” még akkor is, ha ez egyéni veszteséghez vezet. Ez tehát arra szólítja fel őket, hogy nagyobb értéket tulajdonítsanak a közös céloknak, mint az egyéni érdekeknek. Ez a probléma semmiképpen sem triviális, már olyan szerzők műveiben is találkozunk vele, akik kétségtelenül a szabadpiac hívei. A Nobel-díjas közgazdász, Gary S. Becker megfigyelte, hogy miközben a piaci liberalizmus pártolói igen sikeresen tudják megmagyarázni az önző viselkedés lényegét, sokkal kevésbé meggyőzőek, amikor az altruisztikus magatartásról beszélnek. Ő a szociobiológia felfedezéseire támaszkodva igyekezett ezt a dilemmát feloldani (Becker 1976: 282–292). Douglas C. North, egy másik Nobel-díjas, felvetette a kérdést: „Miért engedelmessé válnak az emberek a társadalmi sza-

bályoknak, ha saját érdekükben megszeghetnék azokat?” Válasza szerint a társadalomnak nemcsak a hatalom gyakorlásába kell energiákat befektetnie, hanem ideológiákat is ki kell termelnie, ha el akarja érni, hogy az emberek betartsák a szabályokat (North 1981: 45–58). Az ideológia hatására a társadalom tagjai internalizálják azokat az értékeket, amelyek a gazdasági rendszer működéséhez nélkülözhetetlenek. Amikor most az identitásról, a társadalmi kohézióról, a szolidaritásról beszélek, akkor pontosan azokra az ideológiákra gondolok, amelyek előidéznek, hogy az emberek engedelmeskedjenek a játékszabályoknak.

Minden messzemenő társadalmi változás – de különösen a drámai átalakulások – lerombolja a szolidaritást és az identitás érzését, és újat hoz létre. A változások sikerességének, azaz az új társadalmi rend működőképességének mértéke egyéb tényezők mellett azon múlik, hogy képes-e a társadalmi kohézió új formáit létrehozni. A kommunizmust követő dezintegráció sem kivétel e szabály alól. A változási folyamatot átélő társadalmak jövője nagy mértékben azon múlik, hogy mennyire képesek létrehozni a társadalmi kohézió új formáit.

A régi formák eltűnésének és az új formák létrejöttének folyamata természetesen sohasem ugyanaz. Tanulmányom célja azoknak a sajátosságoknak a felmutatása, melyek a közép- és kelet-európai változások esetében ezt a folyamatot jellemzik.

Ehhez a történeti összehasonlító módszert használom, bár az általánosítás szintje változik. A korai átalakulásokról szóló megjegyzéseim nagyjából általánosak, míg a jelen változásairól szólók nagyrészt a lengyel tapasztalatokon alapulnak.

Nemzet és osztály

A 19. század második felében a társadalom individualisztikusabbá, ugyanakkor atomizáltabbá vált, szabadabbnak mutatkozott, de a gazdagsággal együtt megjelent a szegénység és a kirekesztettség akut problémája. A mi szempontunkból ennek a folyamatnak a legfontosabb sajátossága a régi szolidaritási formák eltűnése. A család és a tradicionális helyi közösségek a továbbiakban már nem a társadalmi szerveződés és az identifikáció mindent átfogó egységei. És nemcsak azért veszítették el ezt a funkciójukat, mert az emberek a korábbinál könnyebben költöztek el a szülőhelyükről (ezt korábban is megtették), hanem elsősorban azért, mert életüknek a tradicionális közösségeken kívül eső része a korábbtól minden elképzelhető aspektusában különbözött.

Ez a nagy mértékű változás újfajta identitás keresését idézte elő, társadalmi és ideológiai értelemben egyaránt. A társadalmi és ideológiai szféra szorosan összekapcsolódott, mivel az új identitás kutatása társadalmi mozgalmakon keresztül ment végbe. A válaszok két típusa a nemzet és az osztály kategóriájának jegyében alakult ki.

A nemzet eszméje, ahogyan több szerző is bemutatja, sokkal idősebb, mint az ipari társadalom, és még a nagy francia forradalom korát is megelőzi

(Zientara 1985; Greenfeld 1992.) Ez a fogalom az új, piaci alapú ipari társadalmakban bizonyult központi jelentőségűnek. Ahhoz, hogy több piac működjék, szükség van valamiféle egységesített „kommunikációs térre”. Az embereknek szakmai és társadalmi értelemben mobilnak kell lenniük a térben, és ezért közös, univerzális alapoktatásban kell részesülniük (Gellner 1983). A kereskedelem, a piac egységesítése és kiterjesztése szükségessé tette a megértés közösségét, egyrészt a sok helyi dialektust felváltó közös beszélt és írott nyelv megjelenésével, másrészt a különböző technikai nyelvek létrejöttével, amelyek az olyan sajátos célokat szolgálták, mint amilyenek az ipari normák. A lengyel történész, Witold Kuta egy ragyogó elemzésében leírta, hogy milyen jelentős változásokat okozott a méterrendszer bevezetése a napóleoni Európában, a kor embereinek kognitív kategóriáiban (Kula 1986).

A nemzetállam az egységes gondolkodási kategóriák kialakulásának főszereplőjévé vált, a nemzet a legfontosabb társadalmi entitás rangjára emelkedett, magába foglalva minden egyéb társadalmi csoportosulást. A nemzet – Benedict Anderson fogalmával élve: a „képzeletbeli közösség” – eszméjét minden esetben értelmiségiek hozták létre a helyi tradíciók elemeiből, és ezután a nemzeti mozgalmak és az állam segítette elő annak elterjedését (Anderson 1983). Az állam intézményei – elsősorban az iskolák és a hadsereg – központi jelentőségűvé váltak a nemzeti identitás fogalmának elterjesztésében (Weber 1976). Így a „zászló lobogtatása” a tizenkilencedik század végén és a huszadik század elején szimbolikus jelentőségre tett szert (Hobsbawm 1987).

A különböző nacionalista eszmék építőelemei ugyan különböztek, de mindegyikük ugyanarra szolgált: az egység, a valahová tartozás, az identitás érzetét adta az embereknek. A nacionalizmus sok esetben erős etnikai komponensekkel fejlődött ki, a közös vér fogalmával asszociálódott, és ez faji megkülönböztetéshez vezetett, ahogy az a német *volkismus* esetében is történt (Mosse 1981). A nacionalista érzelmek a kevésbé fejlett, periférikus országokban gyakran a „ressentiment” fogalmában artikulálódtak, amelyben a fejlettebb országok iránti csodálat, a féltékenység és gyűlölet érzelmei keveredtek (Greenfeld 1992). Ezekben az országokban az állam gyakran még nagyobb szerepet játszott a nemzet létrehozásában, mint a fejlettebb társadalmakban. Így Közép- és Kelet-Európában a két világháború között az erősen tekintélyelvű állam kiáltotta ki magát a társadalmi rend és a nemzeti egység legfőbb letéteményesének.

A nacionalizmus manapság a leghevesebben vitatott problémák egyike a társadalomtudományban. Sokoldalú, kétértelmű jelenség, amely ellenáll minden könnyű és átfogó definícióképzési kísérletnek. Megtaláljuk a század legkatasztrofálisabb eseményeinek gyökereinél, miközben fontos választ jelentett a társadalmi kohézió kérdésére, amelynek kiemelkedő jelentősége volt a kapitalizmus előtti (preindusztriális) társadalmi rend széttróadásának időszakában (Chirot 1994). Néhányan amellett érvelnek, hogy bizonyos mennyiségű nemzeti érzés nélkül a modern demokrácia sem működhet, mivel maga a demokrácia csak a szabályok egy készlete, mely aligha képes az embereket aktív állampolgári viselkedésre indítani (Taylor 1992).

Voltak esetek, amikor a nacionalizmus viszonylag sikeres volt abban az értelemben, hogy túl sok kirekesztés, külső vagy belső erőszak nélkül érte el a társadalmi egység bizonyos szintjét. Anglia, Franciaország, az Egyesült Államok és a skandináv országok a legjobb példái ennek. Másrészt Németország – ahol a nacionalizmus sikeresen váltotta ki az azonosulás és egység érzését – szélsőséges példája a katasztrofális következményeknek.

A másik az osztály kategóriája, amely a 19. század elején született. A társadalmi rend felbomlásának és újjáalakulásának kérdését hívta elő. Ez a megközelítés más társadalmi hasonlóságokat hangsúlyozott, mint a nemzet eszméje: nem a kulturálisakat, hanem a munkamegosztás, a birtokviszonyok vagy a hatalmi viszonyok mentén létrejött eltéréseket és azonosságokat. Ezeket tekintette fontosabbnak minden egyéb köteléknél. Az osztály fogalma a városias tömegtársadalom kialakulásával vált igazán fontossá, és központi jelentőségre tett szert a szocialista mozgalom csaknem minden formájában, legyen szó akár az anarchoszindikalizmusról, a szociáldemokráciáról vagy a szakszervezeti mozgalomról. Ez az eszme található meg a 19. század utolsó negyedében létrejött politikai tömegpártok gyökereinél. Legsúlyosabb formáját a marxizmus dolgozta ki, amely a nemzetek fölötti proletár-szolidaritást hangsúlyozta. Kommunista változatában az osztály eszméje legalább olyan katasztrofális következményekhez vezetett, mint a nemzet gondolatának náci verziója.

A fejlettebb országokban a legfontosabb társadalmi kategória, amely az osztályszerű mozgalmakat befolyásolta, a városi ipari munkásság volt. A jóléti állam kialakulása egyértelműen összefügg a modern ipari tömegtermelés létrejöttével (Barr 1987 I. fejezet). Ennek az új fejleménynek is megvoltak a maga problémái: a munkanélküliség és a betegség kockázata, az idős kor kérdése stb.

A kommunizmus idején is létező nacionalista tendenciákat nem nehéz megmagyarázni. A politikai rendszer ezeket a társadalmakat zárttá és önkormányozóvá tette, s a lehető legkevesebb kapcsolatot engedélyezte a külvilággal (beleértve ebbe a többi, szocialista országot is). Ezenkívül az uralkodó elit, érezvén kétséges legitimitását és függését a Szovjetuniótól, azzal próbálta elfogadtatni magát, hogy helyi gyökereit hangsúlyozta. Lengyelországban ráadásul a kommunistáknak az erős katolikus egyházzal is versenyezniük kellett, s ennek során a nemzeti értékeket képviselték. Végül pedig a párt apparátusának és aktivistáinak szociológiai jellegzetességei is ebben az irányban hatottak. A kommunista vezetők első generációja, amely a háború előtt és alatt nőtt fel, gyakran érzelmileg jobban kötődött a nemzetközi mozgalomhoz, mint a saját országához. A következő generáció, amely nagyrészt az újonnan létrejött népi értelmiség soraiból került ki, már kevésbé kötődött a nemzetközi mozgalomhoz is és elődeinek intellektuális kultúrájához is, és több köze volt a helyi népi tradíciókhoz. Így, bár a lengyel 1968 márciusát sokféle képpen értelmezhetjük, az egyik lehetőség az, hogy az eseményeket az új apparátusik rétegnek az idősebb, kozmopolitább réteg elleni lázadásaként magyarázzuk.¹ Miközben az egalitarianizmus, a korporatizmus és a nacionalizmus, úgymond, „felülről jött”, megfigyelhető volt a társadalmi szolidaritás különösen erős spontán mechanizmusának kifejlődése, amely „alul-

ról”, a családi köteléken keresztül hatott. Ezt a lengyel helyzet megfigyelése alapján mondom, de vannak érvek, amelyek amellettszólnak, hogy ez más kelet- és közép-európai országokban is ugyanígy működött. Lengyelországban ennek alapja a társadalom nagy részének paraszti eredete volt.

A hagyományos parasztcsalád a társadalmi organizáció mindent átfogó formája, amely nemcsak a létfeltételek újratermelését célozta meg, hanem a szociális biztonság, a szocializáció, valamint a társadalmi és kulturális reprodukció intézményeként is működött (Kochanowicz 1992). A világot a „mi” és az „ők” kategóriába rendezte. Az utóbbi magában foglalta a külvilág egészét – elsősorban az olyan intézményeket, mint a piac és az állam –, melyet idegennek és ellenségesnek minősített. Az együttműködést és a kölcsönös bizalmat az erős, személyes kötelékekre alapozta. Sajátos moralitást alakított ki, amelyben az őszinteség normái másképp vonatkoztak a csoporton belüli viszonyokra, mint a csoporton kívüli világra. A népességnek a falvakból a városokba való gyors elvándorlása során (ez Lengyelországban az 1950-es és 1960-as években zajlott le), a paraszti kulturális értékek és társadalmi viselkedési minták a városi életben is megjelentek, ahol alig találkoztak a városi kultúra azzal ellentétes hatásaival. A társadalmi kohézió és szolidaritás alacsony szintjéről írva a szociológusok megfigyelték, hogy a lengyelek éppúgy „amorális családpártiak”, ahogy azt híres könyvében Edward Banfield az olasz parasztokról írta (1958: 37–69).

Miközben a szociális viselkedés efféle modellje nyilvánvalóan nem élhet tovább az ipari társadalom teljesen kifejlett formájában, a Lengyelországban és más közép-európai országokban létrejött kommunizmus viszonyai között ennek sok jellegzetessége megtalálható volt. A parasztcsalád viselkedési mintái az iparodó társadalmak városi környezetében is működőképesnek bizonyultak. A család volt az az intézmény, amely a leghatékonyabban védte meg az egyént az állam által uralt társadalmi környezet barátságtalan hatásaival szemben, a „gazdasági hiány” körülményei között. Ez a tendencia nem korlátozódott a szorosán vett privát szférára: a virágzó „második gazdaság” spontán módon szerveződött meg, és a kölcsönös bizalom személyes kötelékein alapult.

Így paradox módon a kommunizmus a szolidaritás és identitásérzés olyan kötelékeit hozta létre, amelyek a mozgalom 19. századi atyjának, Marxnak az eszméivel messze nem csengtek egybe. Ezek – ahogyan Stefan Nowak híres esszéjében leírta (1979: 155–173) – a nemzet és a család voltak, amelyek között összekötő kapocsként jórészt semmi sem volt.

Az átalakulás

Az atomizáció, a homogenizáció és az egalitárius redistributív politika ellenére a létező szocializmus országai sokkal több eltérést mutattak, mint az nyilvánvaló hasonlóságai mellett esetleg észrevehető volt. A kommunista modernizáció sajátos, viszonylag nagy létszámú középosztályt hozott létre, amely keresztbe szelte a főbb szociális-szakmai csoportokat (fizikai munkások, mezőgazdasági kistermelők, szellemi foglalkozásúak), és amely csak

részben volt azonos az uralkodó nómenklatúrával (Kurczewski 1992; Jezierski 1992; Szelényi évszám nélkül). Ennek a rétegnek a legfontosabb jellegzetességét a képzettség vagy a szaktudás jelentette. Egy magasán kvalifikált és gyakorlott szakmunkás vagy egy modern, vállalkozó, kereskedő mezőgazda társadalmi és kulturális szempontból sokkal közelebb állt egy iskolai tanárhoz, mint egy betanított munkáshoz vagy egy kicsiny birtokot művelő paraszthoz, akinek csak általános iskolai bizonyítványa volt. Ha a jövedelmet a társadalmi státus fő alkotóelemének tekintjük, akkor Lengyelországban a népességnek körülbelül 40 százaléka tartozott a középosztályhoz (Jezierski és Petz 1988: 438). A humán vagy kulturális tőkét e csoport tagjai az oktatás során szerezték meg (a „régii” értelmiség maradványai esetében ez családi hatásoknak is betudható), és a szakmai tapasztalatok sokkal jobban felkészítették őket a piaci változásokra, mint a társadalom többi tagját.

Ma ennek a társadalmi csoportnak a tagjai jórészt erősen piacpárti, államellenes szemléletet képviselnek, támogatják a piaci reformokat és a privatizációt (Kolarska-Bobinska 1994: 114, 135, 140). Ha a választási eredmények tükrében vizsgáljuk, ez a szemlélet a társadalom tagjainak jóval kevesebb mint felére jellemző. Biztonsággal feltételezhető, hogy a piacpárti szavazók az 1993-as választásokon voksaikat a Demokrata Unióra (a voksok 10 százaléka), a Szabaddemokrata Kongresszusra (4 százaléka) és a Reális Politika Uniójára (3 százaléka) adták. Mindazonáltal a piacpárti szavazók aránya magasabb volt, mivel sokan közülük a kommunista utódpartokra szavaztak, a korábbi kommunisták ugyanis nagy arányban vesznek részt a lengyel vállalkozásokban.

A nyílt piacpárti orientáció a lengyel fehérgalléros osztályok és az értelmiségiek körében meglehetősen új jelenség. 1956 óta – de lehet, hogy már a világháború befejezése óta – a lengyel értelmiség túlnyomórészt szociáldemokrata orientációjú volt, és a legtöbb gazdasági reformterv, amely a sztálinizmus vége óta megjelent, a „piaci szocializmus” nevében fogalmazódott meg (Brus és Laski 1989). Az 1989-es kerekasztal-tárgyalások egyik résztvevője sem javasolta a privatizációt. Bár a Szolidaritás Mozgalom retorikája 1980–81-ben óvatosan került a „szocializmus” szót, mégis ehhez a tradícióhoz nyúlt vissza, amikor hangsúlyozta az állami vállalatok függetlenségét és a munkástanácsok szerepét.

Ugyanakkor a liberális orientáció gyökerei is elég mélyre nyúlnak. Az 1968-as események (a márciusi lengyel események és a Csehszlovákia elleni invázió) véget vetettek a marxizmus ideológiai vonzerejének, még a revizionista formáinak is, és a hetvenes években az értelmiségi körök megismerkedtek a Nyugaton lejátszódó, neokonzervatív változásokkal, miközben a gazdasági válság (amely Lengyelországban 1978 óta egyértelmű volt) erőteljesen megkérdőjelezte minden olyan jövőbeni erőfeszítés értelmét, amely a rendszer reformját tűzte ki célul. Így a reformjavaslatokban (például Leszek Balcerowicz jól ismert, 1981-es reformtervében) a magántulajdon kérdése még mindig tabu volt, egyszerűen abból az implicit feltételezésből kiindulva, hogy politikailag másképp semmiféle előrehaladás nem kivitelezhető. Valamikor 1985, Gorbacsov és a peresztrojka után ez a feltételezés megkérdőjeleződött, és a Mieczysław Rakowski vezette, utolsó kommunista kormány

megengedte a magántulajdon tényleges bevezetését, ami a politikai légkör megváltozásának tudatosulását jelezte.

Egy most folyó szociológiai vizsgálat és közvélemény-kutatások bizonyítják, hogy a magasabban iskolázott népesség nagy hányada támogatja a piacbarát változásokat (Kolarska-Bobinska 1994). Mira Marody szociológus elemezte az emberek személyes terveit, és arra a következtetésre jutott, hogy a népességnek nagyjából a fele optimistán szemléli a változásokat, és jobb jövőt remél a maga és a gyermekei számára, míg a másik fele zavarodott és fél (Marody 1993). Az iskolai végzettség a legfontosabb változó, amely megmagyarázza a különbségeket. Egy vállalkozással kapcsolatos vizsgálat (a vállalkozások számának robbanásszerű növekedését tapasztaljuk kétmillió családi és több tízezer kisvállalkozással) szintén azt mutatja, hogy a magasabb szakképzettségűek és iskolázottságúak sokkal nagyobb lelkesedéssel próbálják ki magukat a növekvő lehetőségek új világában.

Az iskolázottság mellett a másik fontos tényező az életkor. A fiatalabbak, különösen a magasabb iskolai végzettségűek támogatják a változásokat. Az oktatást egyre inkább a siker érdekében tett, fontos lépésnek tekintik. Az egyetemi hallgatók száma gyorsan növekszik (a legnagyobb varsói egyetemen 1989 óta annak ellenére megduplázódott a hallgatók száma, hogy a hallgatók nagy részének tandíjat kell fizetnie), és országszerte új vállalkozói magániskolák nyílnak meg. A életkor azért is fontos változó, mert a fiatalabb generáció nem tanulta meg a korábbi rendszer tipikus attitűdjét (ezt olykor „homo szovjetikus szindrómának” vagy „tanult tehetetlenségnek” nevezik). A fiatalabb generáció sokkal nyitottabb a külvilágra, mivel ez a generáció utazott legtöbbit a lengyel történelemben. Ez az új, fiatal, vállalkozó szellemű, törekvő, hivatásra orientált közép- és vállalkozó osztály ugyan növekszik, de még mindig a kisebbséget jelenti. A piaci reform, ahogyan az köztudott, létrehozott más, kevésbé kedvező jelenségeket is, amelyek közül néhányat itt ki kell emelnem. Az egyik a munkanélküliség, mely elérte a 15 százalékot. Miközben ez az adat – tekintettel a szürke gazdaságban való foglalkoztatásra és a munkanélküliekre vonatkozó statisztikák ebből következő torzítására – vitatható, a jelenség társadalmi fontossága nem kérdéses. Sok család számára a munkanélküliség állandó helyzetté vált, és tekintettel ennek hosszú távú pszichológiai következményeire, könnyen válhat ez a helyzet öröklődővé. A másik tény a szegénység, amely – ahogyan a legutóbbi, Világbank által finanszírozott kutatás bizonyítja – a népességnek legalább 15 százalékat, a családoknak pedig 10 százalékat érinti (Világbank 1994).² Ami különösen nyugtalanító, az az, hogy a szegénység nemcsak a munkanélkülieket és az egyszülős családokat sújtja, hanem az alacsony jövedelmek miatt a többkeresős családokat is (a gyerekek száma fontos mutató ebből a szempontból). A harmadik jelenség a lakásínség: miközben a felső középosztály építési aktivitása kimagasló, a lakásépítések általános adatai drámai csökkenést mutatnak. A családok nagy részének semmiféle reménye sincs arra, hogy önálló otthonhoz jusson. Végül említenem kell az oktatási (és más jóléti) kiadások csökkentését, amelynek következtében csak a jómódú családok gyermekei juthatnak hozzá a minőségi oktatáshoz.

E negatív tendenciák következtében kialakult a fiatal korosztályon belül

egy számottevő csoport, amely nem képes a versenyen alapuló piaci társadalomban hatékonyan működni. Az átalakulás körüli viták résztvevői gyakran beszélnek „győztesekről” és „vesztésekről”. Valójában most nem is a veszteségekről beszélnek, hanem azokról, akik még arra sem képesek, hogy részt vegyenek a játszmaiban. A fiatalok szubkultúráinak (például bőrféjűek) formáiban, a drogélvezet elterjedésében és a kriminalitás növekedésében (bár ez utóbbiak még nem érik el a nyugati szintet) már kitapinthatók a rosszul alkalmazkodó alsó osztály kialakulásának jelei. Általánosságban: a lengyel társadalomban nyilvánvalóan megindult a gazdasági és kulturális differenciálódás, és ebből a szempontból az oktatásnak van a legnagyobb jelentősége. A legutóbbi választási eredményeket – amelyek Lengyelországban is és a régió más országaiban is a kommunista utódpártok győzelmét hozták – nagymértékben a piacgazdaságra kevésbé kész csoportok növekvő elégedetlenségének kifejeződéseként értékelhetjük. Ez az elégedetlenség táptalaja a populizmus különböző formáinak is, ahogyan az szintén jól látszott az 1991-es lengyel elnökválasztáson.

Mint már korábban hangsúlyoztam, a kommunizmus alatt a társadalom szintén differenciált volt, de kisebb mértékben. A különbségek kevésbé voltak kifejezettek az összesség helyzetének bizonyos azonosságai miatt. Egyrészt a családban megtestesülő társadalmi támogató rendszerek, másrészt az állami korporatizmus az egyének személyes helyzetét viszonylag biztonságossá tette; a nacionalista ideológia (és a lengyelek esetében a katolikus vallás) összetartotta a társadalmat, sőt a csaknem teljes egység illúzióját és mítoszákat teremtette meg, ahogyan azt a Szolidaritás esetében láttuk 1980–81-ben. Érdemes itt megjegyeznünk, hogy amint a századforduló értelmisége létrehozta a parasztság mítoszait, úgy utódaik a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején romantikus és ideális képet festettek a munkásokról. Az a mód, ahogyan a szamizdatban, majd később a nyíltan megjelent tanulmányokban ábrázolták a munkásságot és annak az értelmiséghez fűződő viszonyát (a statárium kihirdetése előtt), érdekes témája lehetne a lengyel értelmiség mindmáig megíratlan történetének.³ Manapság meglehetősen eltérő jellegű tanulmányok születnek, amelyek legjobb esetben sztoikus hangnemen ecsetelik a történelem szerencsétlen iróniáját, miszerint éppen a munkásság – mely a változást kivívta – viseli legnagyobb mértékben a változások költségeit. Ezek a tanulmányok azonban gyakran tele vannak „panaszokkal a tudatlan és nemtörődöm »tömegekkel« szemben, amelyek képtelenek felfogni, hogy mi a jó nekik” (Bauman 1994:24). A munkásság romantikus felfogása éppúgy a múlté, mint az egység mítosza, és ha van új romantika, akkor az a vállalkozóké és a középosztályé, miközben nemrégén még viccek tárgya volt a „kispolgári mentalitás”.

Figyelembe véve a társadalom kettészakadását, ahogyan Ferge Zsuzsa írta, azt a kérdést kell feltenni, hogy milyen kötelek tudnák azt összetartani, és mi készíti az embereket a „játékszabályok” – a piaci fegyelem és politikai demokrácia szabályainak – betartására, ha a következmények nem kedvezőek rájuk nézve. Vajon használhatók-e a korai ipari társadalom körülményei között született klasszikus válaszok – a nemzet és az osztály fogalma – a tár-

sadalom egységének és kohéziójának kérdésére a piaci társadalom felé ma haladó országok esetében is?

A jövő

Beszélgünk először a nacionalista válaszról. Kétkedhetünk abban, hogy a nacionalizmus olyan egységesítő és megszilárdító szerepet játszhat, mint amilyet játszott, legalábbis egyes esetekben, az ipari társadalomba való átmenet során a 19. század végén és a 20. század elején. Több indoka van ennek a kételynek. Egyrészt fontos tényező, hogy a posztindusztriális társadalom világa nyitott, és a gazdaságot a globális beágyazottság jellemzi. A gazdaság ma nem egyszerűen internacionális (az egymástól kölcsönösen függő nemzetgazdaságok hálózatának értelmében), hanem világméretűvé vált. A transznacionális korporációk, az adott árukat különböző országokban szétterítő gyártási láncok, a tőkemozgás számítógépes irányításának világában élünk. A másik ok a tömegkultúra egységesülése, amely a fogyasztói minták standardizációjának és az információáramlás világméretűvé válásának következménye. A harmadik ok a tömeges elvándorlás – főleg a szegényebb régiókból a gazdagabbak felé –, ami azt jelenti, hogy a fejlettebb országokat egyre inkább a multiethnicitás és a multikulturalitás jellemzi. A negyedik ok az, hogy az állam – amely a 19. század végén és a 20. század elején a nemzeti identitás fő építője volt – relatíve veszített szerepéből és a presztízséből.

Ha mindezeket a tényezőket összességükben szemléljük, a nacionalista utópia – amely egy etnikailag és kulturálisan homogén, másoktól nyilvánvalóan elkülönülő, egy adott terület határai között élő népességet tételez fel, és amely ideológiailag az államhoz kötődik, ami a kollektív identitás szimbólumának tekinthető – a világ minden sarkán egyre inkább a múlté.

Kelet-Közép-Európában a nacionalista program alig látszik vonzónak azoknak a társadalmi csoportoknak a szemében, amelyek lehetőségeiket a terjeszkedő nemzetközi gazdaság modern szektoraiban látják. Ha a lengyel példát nézzük, azt látjuk, hogy nacionalista ideológia nem vonzza a magasabbban képzett, fiatal embereket. Ez esetben láthatóan változik az a mód, ahogyan a társadalmi identitás felépül. Hagyományosan (és ezalól a kommunista korszak sem kivétel) ez az identitás a 19. század heroikus értékei körül formálódott, amelyek terén a nemzeti függetlenségi harcok adták a legfontosabb mintákat.⁴ Ezeknek az értékeknek a mozgósító ereje gyorsan csökken. Egyre kevésbé vonzó az a lengyel romantikus irodalom, amely a korábbi generációk érzékenységét formálta. Ma a fiatal generációk jómódú tagjainak szemléletét az idegen nyelvek tanulása, a külföldi utazások és a számítógépes tudás alakítják, hiszen ezek készítik fel őket a nemzetközi piac és a nemzetek fölötti tömegkultúra jövőbeni világára. Azt ugyan nem lehet állítani, hogy a lengyel identitás minden jelentését elveszítette volna a számukra, de azt igen, hogy ez a jelentés változik, és nem valószínű, hogy sokan hódolnának be a régimódi nacionalizmus eszméinek. Ennek ellenére azonban a nacionalizmus ugyanúgy hatékony erő maradt, és valószínű, hogy jelentős szerepet fog játszani a jövőben is Kelet-Európában, mivel – ahogyan

azt Eric Hobsbawm megjegyezte – „Kelet- és Közép-Európa népei továbbra is olyan országokban élnek, amelyekkel elégedetlenek voltak a múltban, valószínűleg nagy mértékben elégedetlenek a jelenben, és bizonytalanok annak jövőjével kapcsolatban”. Ezért mítoszokat keresnek, nagy valószínűséggel nacionalista és idegengyűlölő eszméket, amelyek lehetővé teszik, hogy találjanak valakit, akit hibáztatni lehet a szerencsétlenségükért (1993: 62). Ahogyan nap mint nap látjuk a Balkánon és a korábbi Szovjetunió egyes területein, a nacionalista tendenciák most is képesek arra, hogy felbecsülhetetlen károkat okozzanak. Különösen igaz ez olyan helyeken, ahol erős etnikai és vallási kisebbségek élnek. Ilyen esetekben a korábbi állami intézmények összeomlása (amit a legitimitás elvesztése okoz, és gyakran felerősít a pénzügyi válság), a társadalmi támogató rendszerek felbomlása, továbbá az ebből következő frusztráció és félelem kétségtelenül azon tényezők között vannak, amelyek magyarázzák a területi széthullást és a háborúkat.

A nacionalista tendenciák olyan országokban is nyilvánvalóan jelen vannak, amelyek etnikai és vallási értelemben homogének, mint például Lengyelország. A tendenciák ott vannak a választási eredményekben, a Nyugat-Európával való egységtől megmutatkozó félelemben, a jobboldali csoportok retorikájában, a külföldi beruházások elleni fellépésben és néha antiszemita incidensekben. Néhány értelmiségi és politikai hagyomány és a vallás szerepét hangsúlyozza a lengyel kollektív identitás meghatározásában. A nacionalista álláspont vonzónak tűnik az idősebb generáció azon része számára, amely fél a Nyugat felé való nyitottság gazdasági és kulturális következményeitől, továbbá sok alacsony iskolai végzettségű fiatal számára, akik igyekeznek identitásukat a nehezen érthető piaci erővel szemben megfogalmazni. Mindezeket figyelembe véve nem mondhatjuk azt, hogy a nacionalizmus eltűnik. Amit igyekszem megfogalmazni, az az, hogy a nacionalista ideológiák még legenyhébb formájukban sem képesek kreatív választ adni arra a technológiai, gazdasági és társadalmi kihívásra, amellyel Kelet-Európának szembe kell néznie.

A másik egységesítő válasz, amelyre a kollektív identitás épülhet, az osztály fogalmának kialakítása. A legfontosabb és leghatékonyabb tradíció ezen a téren a szociáldemokrata gondolat. Ez a századeleji munkásmozgalomból alakult ki, és valamikor a nagy gazdasági világválság és a hatvanas évek vége között fejlődött olyan, mindent átfogó társadalmi programmá, amely hosszú távú megoldást ígért a gazdasági hatékonyság, a társadalmi igazságosság és a biztonság összeegyeztetésének problémájára. A szociáldemokrata eszme a társadalom elesettjeiért viselt felelősséget hangsúlyozta, s a jövő eszméi újraelosztását és a gazdaság aktív szabályozását tűzte ki céljául. Ennek leglátványosabb eredménye a jóléti állam kialakulása volt. Az utóbbi időben azonban ez a konstrukció több okból is elgyengülni látszik, és ezért kemény kritikák is érik.

Ez súlyos probléma, ugyanis ezen belül legalább három, egymást átfedő kérdéssel kell foglalkoznunk. Az elsőt a jóléti állam gazdasági nehézségei jelentik. A probléma ebből a szempontból a népesség elöregedésével, a növekvő egészségügyi kiadásokkal, a szolgáltatások választékával, illetve mi-

nőségével kapcsolatos magas elvárásokkal és az ebből következő költségvetési deficittel függ össze. A második az állami szektornak a magánszektorral összehasonlított relatíve alacsony hatékonysága (lásd ezzel kapcsolatban: Hirschman 1982: 42–43). A harmadik probléma a nyugati középosztály ideológiai attitűdje, amely – miközben sajátos belső, a közös értékekben és életstílusban gyökerező szolidaritás jellemzi – lázad a magas adók ellen, és nem kívánja pénzelni a szegények, az etnikai kisebbségek és a munkanélküliek alsó osztályát, amellyel nem érez semmiféle közösséget. A középosztály tagjai bíznak saját képességükben, s abban, hogy gyermekeiknek az oktatáson, önmaguknak pedig a magán-nyugdíjbiztosítókön keresztül megfelelő jövőt biztosíthatnak. Hajlanak az ideológiai szabadelvűségre, és egyre kevésbé hisznek abban, hogy az államnak kötelessége a közösség jólétét megszervezni.

Bármi is az oka, a szociáldemokrata program elveszítette érzelmi vonzerejét, azt, ami képessé tette például az amerikaiakat arra, hogy meghirdessék a saját koncepciójukat a „nagy társadalomról”. Miközben alig elképzelhető, hogy a nyugati jóléti állam valóban lebontható, többé már nem jelent kövendő ideológiai modellt a Kelet számára.

De ha a régi modell egyre kevésbé jelent kívánatos jövőt a volt szocialista országok lakói szemében, akkor felmerül a kérdés: vajon vannak-e új elképzelések, melyek reményt nyújthatnak a társadalom széthullásának elkerülésére? A két társadalmi program, amelyre mostanában a legtöbbször hivatkoznak, a neoliberalizmus (ha nevezhetjük ezt egyáltalán új elképzelésnek) és a „civil társadalom” gondolata.

A liberális eszme megjelenése és nagy népszerűsége olyan társadalmakban, amelyekben alig volt konkrét előzménye az ilyesminek a kommunizmus előtt, paradoxnak látszik (Kovács 1991). A liberalizmus újrafelfedezése természetes volt Kelet-Közép-Európában, hiszen olyan programot ajánlott, amely ellentétes volt az államnak addigi, a társadalom felett totális uralmat gyakorló rendszerével, azzal, amit a kommunista kísérlet évtizedei után a végső rossznak tekintettek. Ez az újrafelfedezés az állam társadalomszervező képességével és általában a közösségi fellépéssel kapcsolatos világméretű bizalmatlanságot tükrözi, szemben az egyéni érdek által motivált egyéni cselekvések feltételezeten jótékony következményeivel (Hirschman 1982). A liberalizmus, ahogy Jerzy Szacki megjegyezte, „utópiaként lepleződik le, a jó társadalomról szőtt illúzióként” (Szacki 1994). Két dimenziója, a gazdasági és a politikai közül Kelet-Közép-Európában az első volt az, ami oly nagyon vonzotta az intellektuális és politikai elitet, és ami még nagyobb paradoxon: a szakszervezetek számára is vonzónak bizonyult. Az egy másik kérdés, hogy az európai neoliberálisok önellentmondásos pozícióba kerültek, amikor magukévá tették a kapitalizmus felülről való kiépítésének „konstruktivista” megközelítését, amely sem a liberalizmus kialakulásának spontán logikájával, sem a politikai liberalizmus alapvető értékeivel nem állt összhangban.

A kérdés – hogy tudniillik a neoliberális gondolat milyen mértékben kínál kivitelezhető megoldást a kelet-közép-európai társadalmak gazdasági problémái terén – túl bonyolult ahhoz, hogy egyetlen válasszal elintézzük. Kü-

lönösen érezhetjük ezt, ha figyelembe vesszük a témáról szóló jelenlegi vita nagy érzelmi töltetét. De már csak azért is nélkülözünk kell a rövid és frappáns választ, mert a kapitalizmus kezdetének megtapasztalása után a kelet-közép-európai országok mézeshetei a neoliberalizmussal végérvényesen véget értek, és ezt az eszmét már csak szűk értelmiségi csoportok, elsősorban a Nyugaton képzett fiatal közgazdászok képviselik, ugyanis aligha lehet összeegyeztetni a tényleges gazdasági érdekekkel. Talán még szomorúbb, hogy a politikai liberalizmus eszméi, melyek az egyéni jogokat és szabadságokat, a törvény uralmát hangsúlyozzák, oly nehezen gyökereznek meg az olyan országokban, melyeknek ilyesféle tradíciói alig vannak.

A második ideológiai elem, amelyet említettem, a civil társadalom közösségi eszméje, melyről Michael Walzer a következőket írja: „A civil társadalomhoz tartozó emberek egymással szabadon társulnak és kommunikálnak, mindenféle csoportokat alakítanak és átalakítanak, nem valamely sajátos formáció – család, törzs, nemzet, vallás, közösség, érdekcsoport vagy világnézeti mozgalom – kedvéért, hanem magáért a társadalmiságért” (Walzer 1992).

A civil társadalom eszméje mostanában a nyugati és keleti értelmiség köreiből olyan vonatkoztatási keretté vált, amely „új analitikus kulcsot jelent a társadalmi rend misztériumának megfejtéséhez”, és mely „a jó életről szóló etikai képzet” (Seligman 1992). Nyugaton ez az eszme reményt kínál a szélsőséges individualizmus veszélye ellen éppúgy, mint a gyengélkedő formális demokrácia megmentéséhez. Kelet-Európában népszerűségének egyik oka az a fontos szerep, melyet az alulról szerveződő társadalmi mozgalmak a kommunizmus kései szakaszának dinamikájában betöltöttek. A másik ok a mostanában már egyre inkább utópikusnak tűnő hit, hogy a spontán közösségi kezdeményezések döntő szerepet fognak játszani az új rend kialakulásában.

A realitás kevésbé romantikusnak tűnik.⁵ Miközben bizonyítható, hogy a civil társadalom intézményei felbecsülhetetlen szerepet játszanak mind a piacgazdaság, mind pedig a politikai demokrácia megfelelő működésében (Putnam 1993; Kochanowicz 1994), kétséges, hogy vajon létezik-e könnyű átmenet a demokratikus társadalom viszonyai között a késő-kommunista éra alulról szerveződő, féllegális társadalmi és politikai mozgalmaitól a nem állami szervezetek erős, modern szektorának kiépülése felé.

Eltekintve a demokratikus ellenzéknek a kommunista uralom alatti tapasztalataitól, ezekben az országokban kevés történelmi hagyománya van a civil társadalom felépítésének, mivel a 19. és 20. században ritkán jöttek létre horizontális szerveződések, miközben a vertikális, paternalisztikus és tekintélyelvű struktúrák uralkodó szerepet játszottak. Emellett a civil társadalom önkéntes cselekvést feltételez, amit nem könnyű elérni. A helyi társadalomban és a társadalmi csoportokban a részvételi lehetőség sokkal nagyobb, mint amennyit az emberek ebből kihasználnak vagy amennyire azokat jól használják. Így a kialakuló struktúrák inkább a társadalom adott szeleteiben kialakuló kötelek létrejöttét segítik elő, mint az átfogó társadalmi kohézió kifejlődését.

Mindezeket túl a részvételen kívül szükség van megfelelő törvényi keretekre, anyagi erőforrásokra és vezetői készségekre. (Sok, nyilvánvalóan

spontán tevékenységnek valójában teljes mértékben szakszerűnek kell lennie. Például a pénzalapok megszerzésének technikai Kelet-Közép-Európában alig ismertek.) Nyugaton a nem-állami szervezeteket (ami a civil társadalom kevésbé romantikus elnevezése) részben a magán, részben az állami szektor finanszírozza. Mivel az elsődleges forrás nagymértékben az adóhozzájárulásokból származik, áttételesen ezt is a közkiadásokból fedezik. Kelet-Közép-Európában a gyenge magánszektor, még ha akarna, sem tudna ilyen szerepet játszani. Az állam – egyrészt a pénzügyi fegyelem monetarista ideológiája, másrészt a posztkommunista politikai formációnak a spontán kezdeményezések iránti, zsigeri ellenszenvé miatt – nem viselkedik túl barátságosan a nonprofit szektorral szemben.⁶ Sok, nem-állami szervezet külföldi alapítványoktól függ, ami nacionalista támadásoknak teszi ki ezeket, ahogyan az több esetben a Soros Alapítvánnyal is történt.

A fent tárgyalt négy eszme – a nacionalizmus, a szociáldemokrácia, a liberális és a közösségi gondolat – átfogó elképzelést nyújt a társadalmi rendről. Egyikük sem tudott eddig uralkodó pozíciót kivívni, és inkább az a valószínű, hogy ezeknek valamiféle szinkretikus kombinációja fog kialakulni, mivel az intellektuális elegancia és a belső kohézió ritkán jellemzik a politikai diskurzust és a politikai megoldásokat.

Az említett ideológiai válaszok mellett azonban elképzelhető, hogy kialakulnak az egyes érdekcsoportok sajátos érvrendszerei is. Hadd említsek meg csak egyet ezek közül, amit én nem-egalitárius állampárti eszmének nevezek. Arra az érvelésre gondolok, amely az állami beavatkozás, az exporttámogatás és egy olyan iparpolitika mellett száll síkra, amely egyes vállalatok vagy iparágak monopolhelyzetét akarja megerősíteni. E törekvések mögött (különösen Lengyelországban) a nagy állami vállalatok és mezőgazdasági üzemek állnak. Saját álláspontjukat a nemzeti érdekre és a gazdasági újjáépítésre hivatkozva indokolják. Ez az érvrendszer két veszéllyel is jár: egyrészt fennáll a lehetősége annak, hogy régi típusú gazdasági tevékenységek fennmaradását segíti elő, másrészt esetleg égetően szükséges iparpolitikai lépéseket akadályoz meg.⁷ Ennek hatása esetleg egy, a háború előttihez hasonló nacionalista gazdaságpolitika újraéledése lehet, ahogy azt Berend T. Iván megjegyezte.

Az ideológiai válaszok másik típusa, amelyet gyakran populizmusnak nevezünk, inkább bizonyos társadalmi csoportok és nem szervezett érdekcsoportok álláspontja. Kétértelműsége és analitikus értelemben vett homályossága miatt nem szeretem a populizmus kifejezést, de jobb híján ezt használom.⁸ Ennek szociáldemokrata változatát olyanok képviselik, akik igyekeznek a választópolgárok azon hányadának kegyeit megnyerni, akik szociális ellátásokból élnek. A jobboldali változat nemzeti és vallásos értékekre, továbbá antikommunista érzelmekre apellál (valójában ezek meglehetősen baloldaliak a költségvetési támogatások vonatkozásában).

Összegző megjegyzések

Ahogy a társadalmi struktúra is bizonytalan (kétségtelen, hogy a társadalmi szisztémák egyre kevésbé alapulnak az egyenlőségen), ugyanúgy a társadalomról alkotott képek is ellentmondásosak. Minden újraformálódik, még az átalakulás állapotában van, és messze áll attól, hogy világos, konzisztens kép alakulhasson ki róla. A lényegi momentum azonban az, hogy sokféle nézőpont létezik, és ezek egyike sem jobb vagy rosszabb, mint a másik.

Mivel szinte lehetetlen végső következtetéseket levonni egy olyan folyamatról, amely csak most kezd kibontakozni, ezért két dolgot mondanék: egyrészt, miközben valószínűleg el kell fogadnunk az élet tényeként a növekvő gazdasági és kulturális egyenlőtlenségeket a kelet-közép-európai társadalmakon belül, és azon ideológiák hiányát is, melyek segítenék e társadalmakat az ebből fakadó problémákkal való megbirkózásban, ezzel egy időben meg kell győznünk a véleményalkotókat és a politikusokat, hogy legyenek érzékenyek, és ismerjék fel felelősségüket a növekvő egyenlőtlenségekkel kapcsolatban. Másrészt szeretném kifejezni azt a reményt, hogy a jelenlegi nézetkülönbségek legalább elősegítik a demokrácia továbbélését.

Fordította: Kozma Judit

Jegyzetek

1. A diákok és értelmiségiek lázadása a kultúrpolitika ellen, amely az 1968 márciusi varsói egyetemen tartott és a rendőrség által brutálisan szétvert demonstrációban érte el csúcspontját, értelmiségellenes és antiszemita kampányhoz vezetett, és repressziós hullámot indított el. Ennek volt egyik következménye a lengyel zsidóság maradványainak nagy arányú kivándorlása.
2. A Világbank vizsgálata szerint a szegénységi küszöb 70 dollár körül van. A lengyel kormány szerint a családok 20 százaléka él a szegénységi küszöb alatt, csak 55 százalékuk volt képes egyedül a fizetésből fedezni a kiadásokat 1989-ben; az egyszülős családok részese a szegénységből az 1989-es 21 százalékról 38 százalékra nőtt az elmúlt évre főleg a férfiak körében nagyon magas halálozási ráta miatt; a gyermekek 10 százaléka nem kap eleget enni, és csaknem a fele egészségi problémákkal küzd (lásd: Rzeczpospolita, 1995. július 25.)
3. Andrzej Wajda két filmje, a nagyszerű Márványember, amely a hetvenes években készült, és a sokkal kevésbé jó Vasember, amely a Szolidaritás 1980-as legalizálása után született, jó példái ennek a tendenciának. Egyébként Wajda volt az, aki megfilmesítette Wispianski Menyegző című színdarabját is.
4. A lengyel nemzeti identitás uralkodó mintáinak szisztematikus vizsgálatához szükséges volna legalább a katolikus egyház szerepének (amely relatíve új elem, mivel a 18. század végéig a lengyel nemesi kultúra vallási értelemben pluralista volt) tisztázása éppúgy, mint a sajátos republikanizmusé és az államellenes attitűdé. A lengyel nemzeti identitás kulturális dimenzióinak tárgyában lásd Andrzej Walicki: *The Three Traditions in Polish Patriotism*. In: Stanislaw Gomulka és Anthon Polonsky (szerk.): *Polish Paradoxes*. Routledge. London, New York, 1990.
5. A következőkben a civil társadalmi megoldások gyakorlati kivihetőségéről fogok beszélni, és nem foglalkozom a bonyolultabb filozófiai kérdésekkel. Ezzel kapcsolatban lásd Seligman: 1992.
6. A mostani lengyel kormány ezért igyekszik új, korlátozó törvényt hozni az alapítványokkal kapcsolatban.
7. Ellentmondásos érzelmekkel mondom ezt, mivel meg vagyok győződve arról, hogy a kelet-európai gazdaságoknak alapvető intézkedéseket kell hozniuk a rekonstrukció és a nem-

zetközi gazdaság viszonyaihoz való alkalmazkodás érdekében. Ugyanakkor látom, hogy az efféle érveléseket nagy valószínűséggel az egyes érdekcsoportok csak valódi törekvéseik elrendezésére használják.

8. Néha latin-amerikai értelmében használják ezt a kifejezést, ami olyan politikusokra vonatkozik, akik közvetlenül a népre támaszkodnak, miközben nem veszik figyelembe a képviselői demokrácia intézményeit, más esetben Kelet-Európára (főleg Oroszországra) utalva azt a hagyományt értik rajta, mely a parasztságot a társadalom valamiképpen sajátos szegmensének tekinti, és leggyakrabban azt a magatartást jelölik vele, amely könnyen tesz ígéreket a választók megnyerése érdekében.

Irodalom

- Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities: Rethinking on the Origins and Spread of Nationalism*. London, Verso.
- Banfield, Edward C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. New York, The Free Press.
- Barr, Nicholas (1987): *The Economics of the Welfare State*. London, Weinfeld and Nicholson.
- Bauman, Zygmunt (1994): After the Patronage State. In: Christopher G. A. Bryant és Edmund Mokrzycki (szerk.): *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*. London és New York. Routledge.
- Becker, Gary S. (1976): *Economic Approach to Human Behavior*, Chicago, The University Press of Chicago Press.
- Brus, Włodzimierz és Kazimierz Laski (1989): *From Marx to the Market: Socialism in Search of an Economic System*. Oxford, Clarendon Press.
- Chirot, Daniel (1994): *Modern Tyrants: The Power and Prevalence of Evil in Our Age*. New York, The Free Press.
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwel.
- Greenfeld, Liah (1992): *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, Harvard University Press.
- Hirschman, Albert (1982): *Shifting Involvements: Privat Interest and Public Action*. Princeton, Princeton University Press.
- Hobsbawm, Eric (1987): *The Age of Empire 1875–1914*. New York, Pantheon Books.
- Hobsbawm, Eric (1993): The New Threat to History. *The New York Review of Books*, december 16.
- Jeziński, Andrzej (1992[1979]): The Formation of the Communist Middle Class in Poland. *The Polish Sociological Bulletin*, 3–4.
- Jeziński, Andrzej és Barbara Petz (1988): *Historia gospodarcza Polski Ludowej* (A lengyel nép gazdaságtörténete). Varsó, PWN.
- Kochanowicz, Jacek (1994): Capitalism and Civil Society. *Economic Discussion Papers*, 9.
- Kochanowicz, Jacek (1992): *Spór o teorie gospodarski chłopskiej* (Vita a prasztgazdaság elméletéről). Varsó, University Press.
- Kochanowicz, Jacek és Lance Taylor (1994): *The Market Meets Its Match. Restructuring the Economies of Eastern Europe*. Cambridge, Harvard University Press.
- Kolarska-Bobinska, Lena (1994): *Aspiration, values and Interests: Poland 1989–94*. Varsó, IFIS.
- Kovács János Mátyás (szerk.) (1991): Rediscovery of Liberalism in Eastern Europe. *East European Societies and Politics*, 1.
- Kula, Witold (1986): *Measures and Men*. Princeton, Princeton University Press.
- Kurczewski, Jacek (1992): Polish Middle Class at the Close of the Eighties. *The Polish Sociological Bulletin*, 3–4.
- Marody, Mira (1993): W poszukiwaniu zbiorowego sensu (Az élet általános értelmének keresése közben). *Polityka*, 42, október 16.

- Mosse, George L. (1981): *The Crisis of German Ideology: The Intellectual Origins of the Third Reich*. New York, Schocken Books.
- North, Douglas C. (1981): *Structure and Change in Economics*. New York, W. W., Norton.
- Nowak, Stefan (1979): *System wartosci społeczeństwa polskiego (Értékrendszer a lengyel társadalomban)*. *Studia Socjologiczne*, 4. 155–173.
- Poverty in Poland*. World Bank, Washington D. C., 1994.
- Putnam, Robert D. (1993): *Making Democracy Works: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press.
- Seligman, Adam B. (1992): *The Idea of Civil Society*. New York, The Free Press.
- Szacki, Jerzy (1994): *Liberalizm po komunizmie (Liberalizm a komunizmus után)*. Kraków, Znak I Fundacja.
- Szacki, Jerzy (1990): A Revival of Liberalism in Poland. *Social Research*, 2, 463–492.
- Taylor, Charles (1993): *Wielki Gemeinschaft braucht die Demokratie? Transit*, 93.
- Walzer, Michael (1992): *The Civil Society Argument*. In: Chantal Mouffe (szerk.): *Dimensions of Radical Democracy, Citizenship, Community*. London, Verso.
- Waliczki, Andrzej (1990): *The Three Tradition in Polish Patriotism*. In: Stanislaw Gomulka és Anthony Polonsky (szerk.): *Polish Paradoxes*. London, New York, Routledge.
- Weber, Eugen (1976): *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France*. Stanford, Stanford University Press.
- Zientara, Benedykt (1985): *Svit narodów europejskich*. Warsaw, PIW.